

Полемічна література як публіцистичний жанр друкованого видання: поняття, характеристика та особливості полемічних текстів

Polemical literature as journalistic genre of printed edition: concept, characteristics and special features of polemical texts

РЕФЕРАТ. У статті досліджено основні складники текстів полемічної літератури як публіцистичного жанру друкованого видання. Осмислено поняття полеміки та полемічної літератури, подано загальну характеристику полемічних творів.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, полемічні тексти, полемісти.

ABSTRACT. The article analyzes the basic components of texts of polemical literature as a publicistic genre of the printed edition. It reveals the concept of polemics and polemic literature, features and general characteristics of polemical texts.

Keywords: polemics, polemical literature, polemical texts, polemicists.

Вступ. В історії української писемності та літератури провідне місце посідає полемічна література кін. XVI – пер. пол. XVII ст. Провідні ідеї того часу були сформовані на її основі, а згодом було вироблено так звану наративну стратегію. Поєднання «високого» й «народного» способів висловлювання вперше спостерігаємо саме в полемічних творах, тому проза – це унікальне культурне явище. Водночас літературність полемічних творів, покликаних обстоювати ідеологічні, політичні, релігійні інтереси, часто «губилася» за гостротою порушених проблем.

У більшості досліджень, присвячених полемічним текстам, документам, артефактам культури, зосереджено увагу на технологічних аспектах використання такого виду документальної діяльності. Проблеми розгляду полемічної літератури широко висвітлено у працях закордонних авторів та вітчизняних дослідників. У російській та українській науці феномени полеміки стали доволі популярним предметом уваги та вивчення. Кожен відомий науковець у галузі історіографії, літературознавства розглядає цю тему у своїй науковій діяльності. Зокрема, Я. Головацький, Я. Запаско, А. Зерно-

ва досліджують причини виникнення книгодрукування в Росії та Україні, наводять каталог стародруків, виданих в Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська вивчають історію друкарства та українську публіцистичну прозу кін. XVI – поч. XVII ст.

Науковці С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко, Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких просвітителів, які мали вагомий вплив на розвиток і зародження друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького. Учені М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії та визначні твори, видані в друкарні при цьому навчальному закладі.

Мета нашої статті – розкрити особливості полемічного тексту кін. XVI – пер. пол. XVII ст., специфіку написання твору та його інформаційно-психологічний складник, досліджуючи мову текстів полемістів, а також охарактеризувати головні етапи створення текстів полемічної літератури. На основі досвіду написання полемічної літератури як православними, так і уніатами потрібно розкрити суть полемічного тексту та полемічного дискурсу. Вирішення зазначеної проблеми матиме позитивний ефект у

процесі подальшого дослідження окресленої проблематики, а також дасть можливість визначити засадничі методи створення та написання полемічних творів.

Для висвітлення мети дослідження потрібно виконати такі завдання: 1) розкрити значення полемічної літератури кін. XVI – пер. пол. XVII ст. як публіцистичного жанру; 2) розглянути типологію основних творів полеміки на основі концепцій українських дослідників сучасності та минувшини; 3) виокремити із загальної характеристики публіцистичного тексту особливості текстів полемічної літератури.

Результати й обговорення. Серед методів і прийомів спілкування з аудиторією важливе місце посідає полеміка – одна з ефективних форм впливу на слухачів, найважливіший засіб їх переконання. Термін полеміка походить від давньогрецького слова «полемікос» – войовничий, ворожий. Чіткіше визначення цього поняття можна знайти, наприклад, в енциклопедичному словнику, де зазначається, що «полеміка – гостра дискусія стосовно будь-якого спірного питання» [1, с. 22]. Це не просто суперечка, а таке публічне обговорення, при якому є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей і поглядів. Отже, полеміку можна визначити як боротьбу принципово протилежних думок щодо того чи іншого питання, тобто публічний спір з метою захистити, обстояти свою точку зору і спростувати думку опонента.

Мета полеміки – не досягнення згоди, а утвердження власної точки зору, перемога над супротивником. А полеміст, своєю чергою, – це той, хто вправно володіє мистецтвом полеміки чи любить полемізувати; головний учасник полеміки [2, с. 25]. Полемічна література – літературна творчість церковно-теологічного та художньо-публіцистичного характеру.

Українська полемічна література кін. XVI – поч. XVII ст. є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих і філософських науках. Зокрема, на думку української дослідниці риторики полемічної літератури кін. XVI – поч. XVII ст. Н. Поплавської, ці твори виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [2, с. 32]. Саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції ораторського проповідництва та історичних літописів.

Створення творів полемічного характеру було наслідком загострення протягом XVI ст. в Західній Європі міжконфесійних конфліктів, які сягнули українських земель. За визначенням енциклопедії українознавства, виданої за

редакцією професора В. Кубійовича, полемічна література – це літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту кін. XVI – поч. XVII ст., що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби [3, с. 142].

Радянська наука трактує полемічну літературу як літературну творчість церковно-теологічного та художньо-публіцистичного характеру в Україні в XVI–XVII ст., яка виникла на підґрунті релігійно-політичної боротьби та літературних суперечок, полеміки між католицько-уніатськими і православними письменниками у зв'язку з агресивним наступом Ватикану та Брестською церковною унією.

Таким чином, акцентування уваги на церковно-релігійному характері полемічної літератури дає змогу розглядати її як окремий жанр релігійної літератури.

На місце полемічної прози у структурі руської літератури другої половини XVI ст. вказує і О. Архангельський, історик та літературознавець кін. XIX ст. [4, с. 81]. Дослідник руської словесності зазначає, що наприкін. XVI ст. майже вся література була духовною та містила такі групи творів:

1. Богослужбні книги (Євангелії, Апостоли, Псалтирі, Мінеї, Тріоди, Часослови), які мали низку недоліків: списки не завжди досконало перекладалися та були створені під впливом католицьких богослужбних книг, наявні граматичні помилки, логічні похибки, апокрифічність та міфічність.

2. Книги Святого Письма та Острозька Біблія, що стали важливими для покращення релігійної освіти серед православних та були виконані в греко-східній традиції.

3. Твори Отців Церкви: Новий Маргарит та Учительське Євангелія І. Златоуста, Богослова або «О православної вере» І. Дамаскіна, научення В. Великого, Г. Богослова, Д. Ареопігита, «Діалог» Г. Схоларія, Бесіди на 14 послання ап. Павла, Бесіди на Діяннях Апостольських, Слова про священство тощо.

4. Духовна та морально-навчальна література: Тестамент во Христі побожного, Діоптра.

5. Навчальна література філологічного спрямування: «Грамматика» М. Смотрицького, «Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди.

6. Полеміка з католиками, за змістом богословська, церковно-історична та обрядова.

Варто зауважити, що полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів із богослужбних книг, Святого Письма, творів Отців Церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформульованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів.

Доволі часто полеміку ототожнюють із дискусією, хоча між ними є суттєві відмінності.

Мета дискусії – це пошук істини шляхом зіставлення різних поглядів та аргументів, до яких учасники суперечки мають ставитися зі взаємною повагою. Полеміку ж розраховано на захист, обстоювання власної думки та спростування думки опонента. Тобто вміння полемізувати означає не лише доказ істинності своїх суджень, а й уміння спростувати точку зору опонента, виявити неправильні твердження.

Основними класичними методами ведення полеміки між комунікантами є спростування аргументів опонента, яке відбувається трьома способами: спростування тези, критика доказів, спростування демонстрації [5, с. 62].

Наприклад, неефективним способом вважається критика доказів або відкидання доказів опонента. А спростування демонстрації дає змогу виявити, що теза протилежної сторони логічно не впливає з аргументів. Завдання полеміста полягає у тому, щоб проаналізувати хід суджень опонента й показати відсутність у викладі справжнього логічного зв'язку.

Ефективним прийомом у полеміці вважається застосування гумору, іронії та сарказму. Вони посилюють емоційний вплив на читачів, створюють конструктивний діалогічний ритм при обговоренні гострих питань.

Полеміка кін. XIV – поч. XVI ст. характеризувалася діалогічністю та спрямованістю на широке коло читачів. Можливість усебічного обговорення проблеми, багатоаспектного розкриття теми, поєднання протилежних тверджень залучало гуманістів до діалогу, де істина виступає, як правило, не у формі чітко сформульованого висновку, а в самій діалектиці суперечки, у зіткненні ідей, у діалектичному розгляді реальних суперечностей [5, с. 51].

Таким чином, у полеміці південно-західної Русі відбувався процес адаптації різних національних елементів ренесансу, що вступали у певні зв'язки з успадкованими від попередньої доби середньовічними традиціями, засвоєння європейського літературного досвіду. Тим-то можна констатувати, що в українській полемічній літературі на межі XVI–XVII ст. взаємодіяли два культурні пласти: український, що базувався на візантійському досвіді, та латинський, який був результатом історичних релігійно-політичних реалій, входження українських земель до католицької Польщі.

Окрім характеристики ідейного візантійсько-латинського підґрунтя полемічної літератури, важливим залишається питання дослідження її генези. Незважаючи на те, що за класичним підходом хронологічно полемічною літературою називається сукупність творів теологічно-церковного характеру кін. XVI – поч. XVII ст., існує низка досліджень, які аргументують поча-

ток полемічного українського письменства ще за часів Київської Русі.

Полемічні закиди як антикатолицького, так і антиправославного спрямування були привнесені в давньокиївську державу одночасно із запровадженням християнства [6, с. 82]. Першим полемічним твором стало «Окружне послання про латинські хиби», в якому патріарх Фотій (IX ст.) вказав західним одновірцям на такі відступи: дотримання посту і в суботу; дозвіл їсти в піст сир та яйця; миропомазання, застосоване на Заході тільки для єпископів, коли на Сході миропомазує священник при хрещенні; висвячування єпископів лише зі священників; використання в церквах та серед вірних символу баранчика, зокрема на Великдень; голення бороди священників; додаток «і Сина»; відправа Літургії на неквашеному хлібі; безплідність священників [7, с. 63].

На трохи пізнішому розвитку полемічної писемності наполягає російський дослідник кін. XIX ст. В. Полек, який визначає такі етапи в історії полемічної літератури: давньоруські твори проти латинян до Флорентійського собору (XI–XV ст.); твори проти протестантів (XVI–XVII ст.); південно-західні руські твори проти латинян, викликані церковною унією 1596 р. (XVI–XVII ст.); великоруські твори проти латинян та уніатів (XVII ст.) [1, с. 24].

Отже, доцільно стверджувати, що полемічну традицію на території України було розпочато з часів прийняття християнства, проте через певні причини більшість учених у сфері історії літератури та історії церкви все ж повертаються до розгляду полемічної літератури як явища саме кін. XVI – поч. XVII ст.

Головною причиною є те, що характер полемічних творів XI–XV ст. вирізнявся своєю фрагментарністю та відсутністю цілісних проблем для обговорення. А, можливо, ще й тому, що за змістом та метою написання полемічні збірники доволі різко відрізнялися один від одного: деякі з них містять статті винятково полемічного характеру; інші збірники мають енциклопедичний характер.

Києворуська полеміка була єдиним напрямом богословського наративу, дотичного не до традиції Отців Церкви, а до безпосередніх подій, що відбувались у Візантії. Основні теми, які в ній порушувалися: ересі латинян; час і причини розподілу Церков; стратегії поведінки стосовно латинян. Головним джерелом звинувачень латинян, чим переважно і вичерпувалися полемічні тексти, як традиційно вважалося, був каталог ересей. Таким чином, давньоруська релігійна полеміка мала важливе культурно-історичне значення і стала головною передумовою для спалаху літературної полеміки наприкін. XVI – в пер. пол. XVII ст.

Одним із перших, хто зробив спробу визначити часові межі та окреслити періодизацію полемічної літератури «раннього бароко» за її змістовим параметром, був автор студій про «Палінодію Захарія Копистецького» В. Завитневич. Він виокремив у розвитку полемічного письменства два періоди: твори до середини XVII ст., коли полемісти опрацьовували переважно історичні сюжети; твори др. пол. XVI – поч. XVIII ст., коли перевага надавалася богословським рефлексіям [7, с. 95].

Проте, вважаємо, що запропонована періодизація має певні недогляди: нечітко прописані часові межі, надто загальний огляд змісту творів, відсутність будь-яких згадок про авторство й географічний ареал створення та поширення полемічних пам'яток.

Найвагомішою, на наш погляд, є періодизація, запропонована М. Сумцовим у його історичному нарисі «Характеристика южнорусской литературы семнадцатого века» [5, с. 76]. Таким чином, в історії південно-західної російської полемічної літератури кінця XVI–XVII ст. можна виокремити такі два значних періоди:

1) греко-слов'янський період охоплює час від 80-х рр. XVI ст. до 30-х рр. XVII ст. Центрами наукового та полемічного руху є греко-слов'янські братські осередки. Наукова освіта складалася здебільшого з вивчення грецької та слов'янської мов і з ґрунтовного ознайомлення з богослов'ям. Головними просвітницькими осередками були Острозький (1580), Львівський (1586), Віленський та Київський (1588). Перевага грецької мови перед латиною, церковнослов'янською та малоросійською порівняно з польською виражається у всезагальній схильності давати полемічним творам грецькі заголовки (Апокрисис, Антиризис, Тренос, Палінодія), у складанні більшості творів церковнослов'янською мовою, у поширенні творів, майже народних за змістом і мовою. Православні письменники кін. XVI ст. здебільшого відмовлялися від прямої боротьби з латино-уніатськими письменниками, вони обмежувалися хіба що простими виправданнями православної церкви, учені поч. XVII ст. щодо своїх противників займали стійку оборонну позицію і навіть діяли наступально;

2) другий період охоплює час від 30-х до кін. 80-х рр. XVII ст. Осередком наукового руху стає Києво-Могилянський колегіум. Полемічна література характеризується перевагою в полеміці богословського елемента над історичним, розвитком штучної схоластичної проповіді, перевагою польської мови над церковнослов'янською.

Така сама періодизація історії полемічної літератури існує і в сучасній історіографії та активно використовується сучасними дослідниками полемічного письменства періоду «раннього бароко». Варто наголосити на тому, що перший

період розвитку відзначався активною участю до створення полемічних творів Острозьким культурно-освітнім осередком, заснованим під патронатом кн. В.-К. Острозького у 70-х рр. XVI ст.

Полемічна спадщина др. пол. XVI – поч. XVII ст. виражала як конфесійні переконання, так само й інтелектуальний світогляд авторів-полемістів, тому в ній простежуємо дві головні тенденції: поунійну та антиунійну. Згідно зі статистичними даними, у давньоукраїнській писемній спадщині налічується близько 140 пам'яток полемічної літератури, понад 60 з яких належать авторам католицької орієнтації, а близько 80 творів – речникам ортодоксально-православних переконань.

Поунійний напрям проглядається у двох течіях: латино-католицькій, представленій єзуїтськими теологами Бенедиктом Гербестом і Петром Скаргою, та греко-католицькій течії (Патій Потій, Лев Крєва, пізній Мелетій Смотрицький). Антиунійний напрям теж далеко не однорідний, хоча на перший погляд може здатися, що всі, хто виступав проти унії, творили монолітну спільноту. Проти унії виступили не лише ті, хто залишився на позиціях вірності православ'ю, а й протестанти (Христофор Філалет і Стефан Зизаній). Зокрема, поширення реформаційного вільнодумства, пропагандованого протестантами, на думку Н. Яковенко, позитивно вплинуло на активізацію православного полемічного письменства, адже «ні жанру теологічного трактату, ні жанру полеміки руська церковна традиція до кінця XVI століття майже не практикувала» [4, с. 162]. Саме протестантська антиунійна течія вирізнялася гостротою викладу та чіткою логікою доказів і контрдоказів, чого так бракувало православним полемістам.

Православна гілка антиунійної течії представлена також різними групами полемістів. Наприклад, І. Франко розподілив православних полемістів за ознакою належності до просвітніх центрів кін. XVI ст. Першу їх групу становили представники Острозького культурного осередку (Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький), які активізували у своїх творах дискусії навколо григоріанського календаря, планів унії та її довершення. До другої групи зараховував представників Львівського культурного осередку (Арсеній Єласонський, Лаврентій та Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Юрій Рогатинець). Третю групу становлять так звані «афоніти» – Іван Вишенський та Іов Княгиницький [5, с. 105].

Ще одну класифікацію православних полемістів пропонує В. Шевченко. Залежно від літературної форми творів полемістів та їхніх поглядів на розвиток просвіти дослідник розрізняє традиціоналістів (Василь Суразький та Іван Вишен-

ський), крайнє «авангардне» крило (Мелетій Смо-трицький), центристів (анонімний автор «Перестороги»). При цьому всі вони негативно ставляться до католицької догматики [7, с. 92].

Висновки. Отже, полеміка (від давньогрецького *polemikos* – войовничий, ворожий) – це метод суперечки, в якій наявні конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей, концепцій, позицій. Полеміка – це насамперед гостра боротьба принципово протилежних думок з того чи іншого питання. Головною її метою є не досягнення

згоди, а утвердження власної точки зору, перемога над супротивником. Полемічна література – добірка текстів різних авторів, в яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання. Полемічну літературу поділяють на різні типи та види залежно від часу написання, призначення твору та основних маніпулятивних методик, що в ньому використовуються. Підґрунтям для подальшого дослідження стала проблема вивчення церковно-політичної полеміки XVI–XVII ст.

Джерела і література

1. Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII століття: історико-культурні передумови формування / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 21–27.

2. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) : моногр. / Н. М. Поплавська ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Р. П. Радишевський ; рец.: д-р філол. наук, чл.-кор. М. М. Сулима, д-р філол. наук, проф. В. І. Шкляр, д-р філол. наук, проф. Б. С. Крися. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.

3. Квасюк Л. В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI–XVII століття / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Л. : Колос, 2008. – Кн. 2. – С. 141–149.

4. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М. : Пресса, 1988. – 413 с.

5. Стешов А. В. Как победить в споре. О культуре полемики : учеб. / А. В. Стешов. – Л. : Освіта, 1991. – 154 с.

6. Квасюк Л. В. Символічне відображення духовних проблем епохи у творах українського мислителя початку XVII століття Мелетія Смотрицького / Л. В. Квасюк // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес : тези Всеукр. наук. конф. «XXI Читання, присвячені пам'яті засновника львівсько-варшавської філософської школи К. Твардовського», Львів, 11–12 лют. 2009 р. / відп. за вип. В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 82–84.

7. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Русь-України добере-стейського періоду : моногр. / В. Шевченко ; рец.: д-р філос. наук М. М. Закович, д-р філос. наук В. М. Нічик. – К. : Преса України, 2002. – 321 с.

Парфенюк Н. В.

Полемическая литература как публицистический жанр печатного издания: понятие, характеристика и особенности полемических текстов.

РЕФЕРАТ. В статье исследуются основные составляющие текстов полемической литературы как публицистического жанра печатного издания. Раскрываются понятия полемики и полемической литературы, особенности и общая характеристика полемических произведений.

Ключевые слова: полемика, полемическая литература, полемические тексты, полемисты.

Reference list

1. Okhrimenko H. V. Relihiino-moralnyi aspekt v ukrainiskii polemichnii literaturi kintsia XVI – pochatku XVII stolittia: istoryko-kulturni peredumovy formuvannia / H. V. Okhrimenko // Naukovyi visnyk RDHU. Istorychni nauky. – Rivne, 2009. – Vyp. 8. – S. 21–27.

2. Poplavska N. M. Polemisty. Rytoryka. Perekonuvannia (Ukrainska polemichno-publitsystychna proza kintsia XVI – pochatku XVII st.) : monohr. / N. M. Poplavska ; nauk. red. d-r filol. nauk, prof. R. P. Radyshevskiy ; rets.: d-r filol. nauk, chl.-kor. M. M. Sulyma, d-r filol. nauk, prof. V. I. Shkliar, d-r filol. nauk, prof. B. S. Krysa. – Ternopil : TNPU, 2007. – 379 s.

3. Kvasiuk L. V. Heneza ta istoryko-kulturni umovy vynyknennia ukrainiskoi polemichnoi literatury XVI–XVII stolittia / L. V. Kvasiuk // Istoriiia religii v Ukraini : naukovyi shchorichnyk. – L. : Kolos, 2008. – Kn. 2. – S. 141–149.

4. Pamjatniki literatury Drevnej Rusi. Nachalo russkoj literatury. XI – nachalo XII veka. – M. : Pressa, 1988. – 413 s.

5. Steshov A. V. Kak pobedit' v spore. O kul'ture polemiki : ucheb. / A. V. Steshov. – L. : Osvita, 1991. – 154 s.

6. Kvasiuk L. V. Symvolichne vidobrazhennia dukhovnykh problem epokhy u tvorakh ukrainiskoho myslytelia pochatku XVII stolittia Meletii Smotrytskoho / L. V. Kvasiuk // Osobystisni tsinnosti i perekonnannia filosafta ta istoryko-filosofskiy protses : tezy Vseukr. nauk. konf. «XXI Chytannia, prysviacheni pam'iaty zasnovnyka lvivsko-varshavskoi filosofskoi shkoly K. Tvardovskoho», Lviv, 11–12 liut. 2009 r. / vidp.za vyp. V. L. Petrushenko. – Lviv : Vyd-vo Natsionalnoho un-tu «Lvivska politehnika», 2009. – S. 82–84.

7. Shevchenko V. Pravoslavno-katolytska polemika ta problemy udiinosti v zhytti Rusy-Ukrainy doberesteiskoho periodu : monohr. / V. Shevchenko ; rets.: d-r filol. nauk M. M. Zakovych, d-r filol. nauk V. M. Nychyk. – K. : Presa Ukrainy, 2002. – 321 s.

Подано до редакції 11. 04. 2015 р.